

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПЕРІОДУ РУЇНИ В ХУДОЖНЬОМУ ОСМИСЛЕННІ АВТОРІВ КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ

Зайдлер Н.В., к. філол. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет

Статтю присвячено розгляду проблеми художньої інтерпретації в козацьких літописах постаті фастівського полковника С.Палія. Наголошено на тому, що автори зазначених творів прагнули до об'єктивного зображення подій і фактів. Літописці, уникаючи прямих характеристик, разом із тим не погіршили проти історичної правди і подали яскравий і гуманістичний за своєю суттю образ козацького батька.

Ключові слова: козацькі літописи, історична та художня правда, авторська концепція, український антропоцентризм.

Зайдлер Н.В. ПРАВОБЕРЕЖНАЯ УКРАИНА ПЕРИОДА РУИНЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ОСМЫСЛЕНИИ АВТОРОВ КАЗАЦКИХ ЛЕТОПИСЕЙ / Мелитопольский государственный педагогический университет, Украина.

Статья посвящена изучению проблемы художественной интерпретации в казацких летописях личности фастовского полковника С.Палей. Подчеркнуто, что авторы анализируемых произведений стремились к объективному отражению событий и фактов. Летописцы, избегая прямых характеристик, вместе с тем не погрешили против исторической правды и нарисовали яркий и гуманистический по своей сути образ казацкого лидера.

Ключевые слова: казацкие летописи, историческая и художественная правда, авторская концепция, украинский антропоцентризм.

Ziedler N.V. RIGHT-BANK UKRAINE OF THE RUINA PERIOD IN THE ARTISTIC INTERPRETATION BY THE AUTHORS OF THE COSSACK CHRONICLES / Melitopol State Pedagogic University, Ukraine.

The article is devoted to the problem of the artistic interpretation Fastiv Colonel S. Polij's image in the Cossack chronicles. It is mentioned, that the authors of the analyzed works tried to make an objective reflection of the events and facts. Writers, avoiding straight characteristics, wrote truthful and humanist portrait of the Cossack leader.

Key words: Cossack chronicles, historical and artistic truth, author's conception, Ukrainian anthropocentrism.

У період формування Української незалежної держави важливого значення набуває вивчення тих історичних та літературних джерел, які певною мірою спроможні дати відповідь на актуальні питання сьогодення: якими шляхами необхідно рухатися народові під керівництвом мудрого лідера, щоб збудувати по-справжньому демократичне суспільство. Серед таких творів незаперечно вартість мають козацькі літописи. Їх дослідження, розпочате ще в XIX ст., активно продовжили у XX ст. такі науковці (літературознавці та історики), як О.Білецький, М.Возняк, Я.Дзира, С.Єфремов, М.Котляр, Ю.Луценко, Д.Наливайко, Н.Полонська-Василенко, Г.Сергієнко, М.Слабошпицький, В.Соболь, К.Стецюк, Д.Чижевський, В.Шевчук та ін.

2004 року А.Бовгирею захищено кандидатську дисертацію за темою „Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.”, а 2006 року І.Дзирою – докторську дисертацію за темою „Козацькі літописи 30 – 80-х рр. XVIII ст. як історичне джерело та пам'ятки української історіографії”.

Однак у жодному з них не було здійснено системного вивчення образу Семена Палія, відтвореного в літописах. Отже, порушена в даній статті проблема, є актуальною.

Козацькі літописи, що зберегли традиції давнього українського літописання, є зразком об'єктивного осягнення їх авторами минулого України. Хоча, на думку О.Білецького, „історична цінність... літописів неоднакова, неоднакові вони і в літературному відношенні” [1, 354], однак „цінні не тільки як джерела до історії України, але й як приклад використання в історико-літературних працях народної мови, народної традиції в розумінні історичних подій” [2, 15]. Потвердженням цієї думки є, наприклад, Літопис Самовидця, названий М.Возняком „найціннішим літописом, який зберігся досі з XVII ст.” [3, 368]. „Літопис Самовидця... Найдавніший з-поміж головних козацьких літописів... Створений невідомим автором на поч. XVIII ст., Літопис Самовидця охоплює події в історії України від 1648 до 1702 р. Існують різні гіпотези щодо авторства твору. Найправдоподібнішою в сучасній науці є розвинута й добре аргументована М.Петровським версія, що літопис склав генеральний підскарбій... при гетьмані Брюховецькому Роман Ракушка-Романовський. Автор, використавши численні джерела, серед них і офіційні документи... яскраво, з великим літературним хистом, проникливістю історика... обстоював права й вольності свого народу, гостро засуджував дії царського уряду, спрямовані на обмеження автономії України” [4, 146–147].

Отже, предметом зображення в літописі поряд із Хмельниччиною стають і події визвольної боротьби XVII – поч. XVIII ст. Зауважимо, що автор приділяє незначну увагу образу полковника Палія, однак серед великої кількості подій, пов'язаних із діяльністю козацького ватажка, обирає чи не найголовніші – походи козаків на чолі з ним проти татар і турків. Можливо, літописець визначив для змалювання саме цю сферу діяльності С.Палія тому, що „знав історію свого народу і розумів, скільки лиха Україні і її народу завдавала турецько-татарська агресія” [5, 63].

„За змістом і характером викладу літопис Самовидця поділяється на дві частини. Першу частину (1648–1676) написано у вигляді окремих оповідань про найважливіші події народно-визвольної війни... З 1677 р. Самовидець переходить на короткий порічний виклад” [6, 408]. Отже, важливою особливістю твору є лаконізм опису подій, визначений Ковальським і Мициком як „раціональний стиль викладення” [7, 90]. Автор укладає в невелику кількість рядків максимальну інформацію, що відзначається історичною правдивістю. За справедливим зауваженням Я.Дзири, „зовсім приховує Самовидець своє ставлення до... С.Палія” [8, 35]. Уперше літописець згадує фастівського полковника в розповіді про 1692 рік. Так, серед значних подій він називає переможний похід козацьких військ під Очаків. Описові передують розповідь про те, що „орди великіє” вкотре того року „пограбовали” українські землі, і тому „виправил гетман часть своего войска городского и компаніи на добрых конех, которіе, злучившись с полковником Семеном Палієм, ходили... под Очаков, где Очаков увесь спалили... и, набравши здобичи, назад вернулись”. Радіючи перемозі козаків, автор разом із тим не перебільшує їхній успіх, що полягав не лише в розгромі ворога, а й у багатій здобичі. Прагнучи до правдивості в зображенні подій, літописець дає пояснення: „...мало що з собою припроводили за великим бездорожем и своїх коней надтратили”. Ніби виправдовуючи козаків за не зовсім вдалий похід, автор протягом короткого тексту двічі підкреслює, що ситуація ускладнилася, бо „стала великая росквась”. Самовидець, готуючи читача до подальшого знайомства з подіями, стисло розповідає про те, що 1693 року „орди вийшли з сином ханським и Петрик з ними, хотячи на Україну ити”. Гетьман Мазепа з великою силою виступив проти ворогів, які, дізнавшись про чисельність українського війська, повернули назад, „але шкоду учинили коло Полтави и у слободах московських” [8, 153]. Рік за роком описуючи трагічні події в Україні і дійшовши 1694, літописець констатує, що й цього року „орди великіє шкоди починили по селах коло Переясловля, от Иржищева и Стаек села повибирали”. Саме ці напади й спричинили походи Київського, Переяславського полків і фастівських козаків, „над которими бил старший Палій”, знову на Очаків. І ще про один похід того ж року розповідає автор – це похід на Буджак, яким керував „полковник черніговский Яков Лизогуб”. Як зазначено, серед козаків великого війська були й запорожці, що „ходили под Перекоп” [8, 154]. Цього разу Самовидець не називає серед вояків Палія, хоча історія зафіксувала факт його участі та загального керівництва. Перелік походів, що майже повністю відповідає наведеному автором, знаходимо в історика Н.Полонської-Василенко [9, 59]. Щодо сучасних учених, то, наприклад, послуговуючись дослідженням Г.Сергієнка, який указує на дев'ять значних походів козаків „у володіння Туреччини й Кримського ханства”, можна стверджувати, що Самовидець об'єктивно змальовує 3-й, 6-й та 7-й військові походи, які „організовував і очолював Семен Палій” [10, 109].

Автор розповідає і про напад, що здійснив „солтан з ордою білагородскою” [8, 155] на слободи навколо Фастова, але сучасні історики цієї події 1695 року не згадують. Таким чином, літописець намагається відтворити якомога достовірнішу картину, в основу якої покладено точні факти. За влучним зауваженням С.Єфремова, „об'єктивність робить з літопису Самовидця дуже цінне джерело історичне” [11, 245].

Як бачимо, Літопис Самовидця є важливим літературним твором, де засобами художнього слова переконливо змальовано героїчне минуле України і її народу.

Ще одним автором козацького літопису є Григорій Грабянка – „Автор мемуарно-істор. твору „Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710”, в якому на підставі різних джерел, а також „повѣствованія самобытных тамо свѣдителей” у формі літературно опрацьованих оповідань („сказаній”) викладено історію козацтва з часів його виникнення і до 1709. Гол. увага приділена висвітленню подій народно-визвольної війни 1648–54 під керівництвом Богдана Хмельницького. Після 1664 події нотуються стисло, за роками” [12, 476]. Така структура твору була запозичена, напевно, у Самовидця. Цієї думки дотримується й автор передмови до сучасного видання літопису Ю.Луценко. Також дослідник зазначає, що „літопис Грабянки слід розглядати в першу чергу як літературну пам'ятку, а не як історичну” [13, 3]. Такий погляд є більш правомірним, ніж той, що належить С.Єфремову, який уважав літопис Грабянки цікавим „тільки як історичне джерело” [11, 247].

Зазначимо, що не лише за формою, а де в чому й за змістом Г.Грабянка прагнув наслідувати свого попередника (до цієї думки схилявся М.Возняк) [3, 371]. Так, наприклад, невелику за обсягом розповідь про фастівського полковника Семена Палія літописець розпочинає після 1693 року (Самовидець – 1692), природно, що й події, про які йде мова, повторюються. Незважаючи на таку подібність, автори використовують неоднакові художні засоби, змальовуючи козаків та їхнього ватажка. За справедливим

зауваженням Ю.Луценка, в літописі Грабянки „знайшли своє яскраве втілення риси, які становлять естетичну домінанту того часу – риси бароко” [13, 3 – 4].

Із народним героєм читач уперше знайомиться в оповіданні „Чому повстав Палій”. Стислу розповідь про події літописець змінює на розгорнуту, коли вирішує звернутися до образу козацького батька.

На відміну від Самовидця, автор прагне якомога далі відійти від простої констатації історичних фактів, огортаючи діяльність козаків під проводом С.Палія ореолом героїки, поетизуючи і звеличуючи їхнє життя й подвиги в ім'я батьківщини: „Вони (козаки. – Н.З.) нишпорили степами по обох берегах Дніпра, кормилися м'ясом дичини, переховувалися і піджидали татарські загони, які гнали ясир з Польщі та Росії у Крим та в Білоградщину. Нападали на них... а християн – жінок і чоловіків – відпускали у свої землі і супроводжували в дорозі додому. *Тим козакам, що добровільно несли службу у широких і безмежних степах, має завдячувати все християнство і з подивом має говорити про них*” (виділення наше. – Н.З.) [13, 164].

Показовим є й початок оповідання: Г.Грабянка завдяки багатій метафоричності, не називаючи року, створює яскраву картину України кінця XVII століття [13, 163]. Принагідно зауважимо, що, розташовуючи історичні факти у хронологічній послідовності, автор із невідомих причин, як зазначалося, описує названі події після 1693 року, хоча мова йде про те, що відбулося значно раніше [10, 107]. Погоджуємося з Ю.Луценком, який зазначає: „...твір містить багато фактичних помилок” [13, 3]. Натомість, незважаючи на деякі недоліки історичного характеру, „літопис Григорія Грабянки – одна з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози” [13, 3]. Не викликає сумніву й те, що автор твору – патріот, готовий віддати за Батьківщину життя. Гаряча прихильність, виявлена до козаків у літописі, приклад власного життя автора потверджують цю думку: „Грабянка відіграв помітну роль у політичному житті України. Разом із стародубським полковником П.Корецьким 1723 р. домагався... від Петра I ліквідації Малоросійської колегії та відновлення гетьманства на Лівобережній Україні”. З огляду на сказане, а також на факт безпосередньої участі автора літопису в діяльності козацьких загонів [4, 147], видається логічною прихильність Г.Грабянки до С.Палія.

У зазначеному оповіданні літописець спочатку коротко знайомить читача з біографією героя, а потім детально, з письменницьким хистом розповідає про його діяльність як козацького ватажка: „З-посеред тих вільноохочих запорізьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій... не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські... і руйнував їх... Супроти нього не раз ходили походами Кримські та Білгородські татари, ведучи з собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він... їх побивав і проганяв” [13, 164 – 165]. За справедливим твердженням М.Ковальського та Ю.Мицика, в подіях національної минувшини Грабянка знаходив приклади для сучасників і тим самим відстоював думку про автономію України [7, 91].

Далі автор розповідає про ув'язнення полковника поляками. Рядки, в яких ідеться про цю подію, сповнені благородним гнівом людини, що високо цінує ратні подвиги козацького батька й засуджує вчинки ворогів: „А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари... заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня... і втік до свого війська” [13, 165].

Хоча Грабянка й цього разу уникає точної дати зображуваних подій, він правдиво розповідає про арешт поляками Палія в Немирові 1689 року і його визволення побратимами. Цей факт у своїх дослідженнях підтверджують історики XX ст. [14, 129]. Єдине, у чому помиляється автор, – назва міста, де був ув'язнений полковник. Літописець підкреслює, що цей випадок ще більше загострив стосунки між С.Палієм і шляхтою: „Тоді коронний гетьман послав з кварцяним військом, з німецькою та польською піхотою реймента”. Але сміливі дії козацьких загонів і Паліїв військовий талант змусили ворогів замиритися, вони „понесли ганьбу у свою землю” [13, 165]. Котляр і Смолій вважають, що тут Грабянка описує події вже вересня 1700 року, коли Польща вирішила остаточно знищити українське козацтво на Правобережжі [15, 277]. Літописець, характеризуючи фастівського полковника як лідера, виявив, на наш погляд, і об'єктивність, і симпатію: „...гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед усіх полковників і щонайвідважнішим у всіх битвах” [13, 165]. Наголошуючи на сміливості автора у висловленні своєї прихильності, Д.Чижевський слушно зазначив: „Не закриває свого обличчя та своїх тенденцій під маскою об'єктивного літописця... Григорій Граб'янка” [16, 289].

До образу Палія літописець звертається і в оповіданні „Самусеве гетьманство на Задніпров'ї”, де продовжує тему боротьби козаків із поляками. Спочатку автор розповідає про стосунки між козацькими полками та Річчю Посполитою наприкінці XVII ст. Літописець підкреслює, що сміливість козаків і особисто Семена Палія викликали обурення поляків: вони прагнули необмеженої влади, але братерське єднання козацьких ватажків забезпечувало Правобережжю відносну незалежність: „Після отих неладів та незгод жили всі полковники задніпровські, а також Палій в тиші та супокій, визнаючи над собою

верховенство Мазепи” [13, 166]. Історик Т.Чухліб теж схиляється до подібного погляду на політичну ситуацію на правому березі Дніпра в середині 90-х років XVII ст. [17, 16].

В оповіданні йдеться також про заслання козацького ватажка до Сибіру і його повернення за наказом царя напередодні Полтавської битви. У день баталії, як зазначає автор, „уже немічний, підтримуваний з обох сторін, він (Палій. – Н.З.) сидів верхи на коні і... підбадьорював військо” [13, 166].

Після двох оповідань про С.Палія літописець знову повертається до короткого щорічного викладу історичних подій. Ідучи за Самовидцем Грабянка правдиво розповідає про вдалий похід Київського і Переяславського полків під керівництвом Палія на Очаків; як і Самовидець, не згадує полковника в поході того ж року на татар під проводом Я.Лизогуба. Далі в порічному описові подій ім'я Палія не називається.

Літопис Самійла Величка вчені розглядають як явище унікальне. С.Єфремов так сказав про автора: „Цей Величко, певно, найцікавіший з усіх козацьких літописців, як літературна постать” [11, 247].

Сучасна ж дослідниця В.Соболь, характеризуючи літопис, зазначає: „Унікальність цього наймонументальнішого твору історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст. полягає у тому, що це не просто літопис (як умовно назвали його перші видавці), а водночас історичний, публіцистичний, філософський і художній твір” [18, 6].

Праця Величка складається з двох книг і охоплює час від 1648 до 1700 року. Серед великої кількості подій та історичних постатей у другій книзі автор відводить важливе місце С.Палієві, підкресливши значну роль останнього в національній історії. На позитивному ставленні Величка до козаків наголошує В.Шевчук у розвідці „Самійло Величко та його літопис”: „Самійло Величко – пристрасний прихильник козацтва. Він і не приховує цього. Зрештою, це не значить, що він закриває очі на хиби дій козаків чи навіть гетьманів, навпаки, але його загальна симпатія на їхній стороні... він не був байдужий до слави свого народу” [19, 195].

Підкреслимо, що автор, незважаючи на відсутність частини історичних документів під час роботи над літописом, у змалюванні подій і фактів, пов'язаних із діяльністю фастівського полковника, прагне дотримуватись правди життя. Також наголосимо на тому, що жодного разу літописець відкрито не висловлює свого позитивного ставлення до Семена Палія, але правдивість і пристрасність автора в зображенні ватажка схиляє до думки: особа козацького батька імпонувала Величкові. Послугуючись словами С.Єфремова, зазначимо: „...свідома любов до рідної землі водила пером цього „истинного Малія Росії сина і слуги”, як він підписує себе під передмовами” [11, 249].

Ім'я ватажка автор уперше згадує, оповідаючи про Віденський похід та участь у ньому козаків [20, 294], а розповідь про полковника починає „відразу після віденської служби” [20, 304]. Саме Віденський похід, що був відомий не лише в Україні, а й за її межами, додав слави фастівському лідеру. На цьому наголошує й сучасний дослідник Д.Наливайко [21, 351–352].

Розпочинаючи художню біографію народного заступника згаданою подією, автор прагне, на нашу думку, висвітлити лише ті факти, які йому (та й узагалі тогочасним історикам) були точно відомі. В.Шевчук, вирішуючи проблему достовірності літопису, пише: „С.Величко багато чого не знав” [19, 193]. Повага до С.Палія спонукала автора до максимальної правдивості. Літописець, згадавши про те, що Палій осів у Фастові, на деякий час полишає його і звертається до цього образу на тих сторінках, де мова йде про активні дії ляхів проти непокірного полковника. Величко пише: „...почали його (утиск. – Н.З.) чинити, побачивши, що тамтешні містечка й села вже осаджено було через Палія численними малоросійськими людьми. Про ті утиски свої і про небезпеку від поляків писав Палій кількаразово до гетьмана Мазепи” [20, 399 – 400].

Важливою особливістю змалювання образу козацького батька в літописі є його відтворення через тексти листів гетьмана до царя й С.Палія до І.Мазепи. Невеликі авторські коментарі до подій і змісту листів можна розглядати скоріше як констатацію фактів, а не як аналіз того, що мало місце в історії України. Використовуючи такий прийом, Величко дає можливість „читальникові” самостійно розібратися у стосунках між гетьманом і полковником. Із листів Мазепи фастівський ватажок постає людиною сміливою, відданою справі й людям, що довірили йому свої долі: „...він, Палій, між воєнних людей має честь і багато людей ходить під його проводом. Хоч є про те милостиве ваше монарше зволення, щоб він сам, без своїх полчан, був прийнятий під високодержавну вашої царської пресвітлої величності руку, однак він тим не задовольняється, бажаючи захистити при собі й тих людей, які перебувають при ньому” [20, 400].

Знайомство з листами викликає природне питання про їхню достовірність. Відповідь на нього містить згадана раніше розвідка В.Шевчука: „...не можна назвати ці листи фальсифікатами у повному розумінні цього слова, перед нами – своєрідні літературні обробки, точніше, риторичні обробки фактів, які С.Величко знав і вважав за правдиві” [19, 202]. Такий погляд видається найбільш правомірним з огляду на те, що Величко багато років служив у В.Кочубея й у військовій генеральній канцелярії, був добре

знайомий із листами козацької верхівки, тому міг майже безпомилково передати їх зміст і стиль. Зі зрозумілих причин не все було відомо авторові. Так, наприклад, у наведеному листі, що датований 9 грудня 1692 року, де гетьман пише про можливість переходу полковника з людьми на бік татар, читаємо: „...адже Семен Палій, бувши тутешнім уродженцем (мова йде про Фастів. – Н.З.), увійшов уже серед товариства у велику значність” [20, 401]. Як відомо, Семен Гурко (Палій) народився в Борзні на Чернігівщині. Але подібні неточності, пов’язані з образом полковника, в літописі майже відсутні.

В.Соболь зазначає: „Зі сторінок твору постає особистість автора як уособлення найвищих моральних чеснот” [18, 218]. Потверджує цю думку коментар літописця до драматичних подій кінця 1693 року, де відчувається активний гуманізм автора, його презирство до ворогів та прихильність до Палія як частки козацького племені: „Хоч християнам подобало святкувати радісні дні Різдва Господнього по-християнському... однак заздрісна римляно-польська натура зневажила тією радістю... і запалилася... по-розбійницькому пролити християнську козацьку кров Палієвого полку... прагнучи нарешті викурити воєнним димом з Хвастова й самого Палія, а Хвастів знову віддати запустінню” [20, 402 – 403].

Далі автор пише, що козацький батько в цій скруті „гаряче просив” допомоги в Мазепи. Щодо стилю самого листа, то, на перший погляд, він може видатися більш авторським, аніж Палієвим, але з огляду на освіченість полковника й існуючу на той час епістолярну традицію погодимося з автором щодо манери викладу подій: „Випадає описати мені печальним пером смутну трансакцію і викласти найвищому рейментареві, моему милостивому панові: ...поляки несподівано й ховано напали... і виявили своє тиранство... доказали свою лютість... жорстоко уразили й замучили багато людей мого полку” [20, 403]. Величко підкреслює, що, незважаючи на трагізм ситуації, полковник не звинувачує гетьмана в бездіяльності, а прагне до взаєморозуміння: „...а коли мені не сподіватися ласкавої помочі, то щоб милосердно зволив (гетьман. – Н.З.), дав дозвіл мені зрушитись із тим людом і осісти в Триполлю або Василькові, оскільки вже остаточно не можна витримати тиранського натиску, лишаячись в осередку поміж навколишніх ворогів... щоб не дістати вічну згубу і плач людей та невинних діток”. Показово, що полковник хвилюється не за своє життя, а за „невинний люд”, „оплакані діти”, щоб вони не „погинули від меча” і сприймає людське горе як власну провину [20, 404].

У літописі часто подано факти, що свідчать про батьківське ставлення полковника до людей. Так, у листі гетьмана до царя від 29 грудня 1694 року йдеться про те, що Палій разом із дружиною Феодосією прибув до Києва, щоб отримати від царя плату за службу, та, дізнавшись про наступ поляків на Фастів, не став дожидатися зустрічі з царським посланцем, поспішив додому. А потім „відмовився особисто їхати в Київ і людей від себе посилати” [20, 439 – 440], оскільки не бажав у скрутний час залишати полчан. Як зазначав Мазепа в листі від 7 грудня 1695 року, фастівчан не лякали погрози поляків і вони ще тісніше гуртувалися навколо свого лідера [20, 466]. Величко наголошує на тому, що відчай і страх за долю людей, які чекали допомоги тільки від полковника (гетьман писав цареві: „ніякого обнадіювання я ніколи йому (Палієві. – Н.З.) не чинив”; „він уступив з поляками у криваве змагання, то нам, прийнявши його, треба братися і за зброю, оскільки польський бік легко залишити його не схоче” [20, 441 – 442]), спонукали козацького батька до прийняття самостійних рішень.

Автор, прагнучи до багатогранного змалювання образу козацького лідера, розповідає не лише про захист козаками Фастова, ставлення полковника до людей, а й про військові походи під його проводом. Називаючи напад поляків на полчан С.Палія жалісливою згубою, С.Величко разом із тим наголошує, що фастівський лідер не лише просив про допомогу, а й сам, швидко оговтавшись від нападів, готовий був служити гетьманові. Тому, коли того ж, 1693 року, кримські орди вдерлися в українські землі, „просив Палій гетьманського дозволу піти війною на бусурман” [20, 405]. Зазначимо, що змальовані автором події дійсно мали місце в історії України, їх описує й сучасний дослідник Г.Сергієнко [10, 109].

Отже, у зображенні минулого літописець прагне документальної достовірності. Таких прикладів у творі чимало. Крім того, для автора дуже важливі не лише точні події, але й точні дати. Наприклад, у листі від 5 жовтня 1693 року, наведеному автором, гетьман доповідає цареві про битву на Кодимі, в якій перемогли козацькі полки Палія [20, 428], а науковець Сергієнко називає день цієї битви – 25 вересня [10, 110]. Порівняння дат свідчить про уважне ставлення Величка до фактів історії.

Аналізуючи дії і вчинки Семена Палія, літописець приходять до висновку, що полковник прагнув свободи від польського короля, але ніяк не від гетьмана Мазепи. Величко наводить тексти листів, де гетьман доповідає цареві про „поради й настанови”, яких просить у нього Палій із різних приводів. Так, у листі від 15 грудня 1693 року йдеться про те, що великий коронний гетьман не лише відправляє проти непокірного Фастова війська, а й намагається налаштувати полчан і городян проти ватажка. Тому „він, Семен, гаряче просить поради, як йому надалі чинити супроти таких лядських намірів” [20, 434]. Як відомо, далі порада царська допомога не посувалася: за влучним зауваженням В.Смолія, „Петро І стосовно визвольного руху на Правобережжі проводив обережну і, звичайно, корисливу для себе політику” [17, 6]. Хоча, заохочуючи фастівського лідера до активних дій проти татаро-турецьких нападників, після великих перемог самодержець таємно обдаровував його й козаків (договір із поляками про мир заважав це робити відкрито). Чесний, безкомпромісний Палій, навпаки,

жодного разу не приховав цього. Величко, наголосивши в авторському коментарі на Палієвій фантазії, яка не вміла ховати таємниць [20, 435], дає можливість гетьманові розділити своє незадоволення цим фактом із царем: „Тільки на самого Палія, щоб міг те утаїти, покладатися я не можу, оскільки він такого норову, що подібних секретів ховати не хоче... прислане... жалування... прийняв... Та й хоругву, і значки військові, таємно дані йому в полк у Києві... відразу ж зголосив народу, їздячи з ними відкрито по київських вулицях” [20, 436].

Пам'ятаючи про те, що вчинки людей різних епох необхідно оцінювати у світлі відповідних історичних умов, розуміємо, чому автор неодноразово наголошує на клопотанні Палія, який, „тривожачись і жахаючись”, просить гетьмана та царя про допомогу. Разом із цим літописець також підкреслює: фастівський полковник так дошкуляв ворогам, що вони, перебуваючи навіть у стані війни між собою, готові були примиритися, аби знищити Семена Палія [20, 446]. Прагнучи до історичної правдивості, Величко також не приховує, що в численних військових походах, які неодноразово закінчувалися перемогою, козаки бажали не лише слави, а й багатой здобичі.

Так, розповідаючи про походи козацького війська до міста Казикермен та паланки Ганкушлі, автор зазначає: „А набравши там-таки безліч татарських та волоських ясирів чоловічої та жіночої статі, щасливо повернуло звідти в Малу Росію у свої домівки” [20, 465].

Отже, Самійло Величко, змалювавши подвижницьку діяльність Семена Палія впродовж 80 – 90-х років XVII ст., зумів не лише правдиво передати драматизм тогочасного життя у Фастові, а й показати роль полковника як лідера в боротьбі за незалежність Правобережжя. Хоча „Палієва держава” тривалий час перебувала в умовах загрози її існуванню, вона „не хотіла визнавати своєї „геополітичної тимчасовості” й продовжувала боротьбу за свою незалежність” [17, 19]. Саме ця думка є лейтмотивом Величкової концепції діяльності Палія.

Традиції козацького літописання продовжено в іншій визначній праці. „Історія русов или Малой Россіи” – „пам'ятка укр. істор. прози і публіцистики 2-ї пол. 18 ст. Виникла в середовищі козацької старшини... Авторство твору не встановлене... „И.р.” (русами тут названо українців) розповідає про події на Україні від найдавніших часів до 1769... Історію українців висвітлено як безперервну боротьбу з султ. Туреччиною, Крим. ханством, шляхетською Польщею та ін. зовнішніми і внутр. ворогами. Славні сторінки цієї боротьби змальовано в епічному плані, вони суголосні народному героїчному епосу. Твір має яскраво виражений антимонархічний, антикріпосницький характер... В дусі епічної традиції змальовано образи нар. героїв Северина Наливайка, Івана Богуна, Семена Палія та ін.” [22, 350].

Фастівський полковник згадується у творі після 1690-го року. Розповіді про його діяльність передують згадкам про вільне козацтво, що споконвіку себе таким усвідомлювало: „І ті Козаки довго утримували притому свободу свою, заведену в найдавнішій давнині і знану в усіх вільних народів... І ту свободу видно в самому устрою Малоросії і в усьому її війську... З причини тої свободи у Задніпров'ї став великим воїном Семен Палій” [23, 241 – 242]. Ці рядки є яскравим підтвердженням думки про те, що, як зазначав С.Єфремов, маючи на увазі невідомого автора твору, „хто б не був він – це насамперед непохитний український патріот” [11, 251], а М.Возняк до цієї думки додає: „...видно в автора гарячу любов до України” [3, 393].

Коротко переповівши біографію полковника від часу його перебування на Фастівщині, літописець підкреслює, що Палій був справжнім воїном і часто приходив на допомогу іншим. Згадується (без назви та року) і Віденський похід 1683 р.: „...воював він разом із Королем Польським Собієвським за Цісаря Німецького проти Турків”. Відповідно до історичної правди наголошується на звитязі козацького ватажка, його непростій долі воїна, гуманності: „...провадив (Палій. – Н.З.) безугавні війни з усіма Татарами за відгін ними бранців із держав Християнських, яких він у них одбивав і повертав додому”. У контексті розповіді про виснажливу боротьбу полковника з татарами подається коротка, у вигляді ремарки, дуже важлива, на наш погляд, оцінка Сіркового ставлення до С.Палія, який уславненому кошовому „багато у чому подобився”. За традицією козацьких літописів, в „Історії русів” особлива увага приділяється визначенню ролі Палія в житті Правобережжя того часу: промовисто називаючи полковника Князем-володарем, літописець підкреслює, що козацький ватажок жив „у повній славі й достатку” і визнавав над собою лише зверхність гетьмана Мазепи. Таким чином автор логічно підвів читача до розповіді про Паліїв арешт поляками в 1689 році. Хоча рік цієї події не називається, факти викладено в основному точно. Крім того, правдиво і з великою симпатією описано ставлення козаків до свого ватажка, що потрапив у біду: „Козаки його командування, які завдячували йому... самим життям своїм, понахапали були багатьох значних Поляків у своє ув'язнення, щоб обміном їх визволити Палія, але успіху у тому зовсім не мали... Вони по такій невдачі вдалися до хитрощів”. Далі у творі розповідається про те, що козаки сховалися в купецькому обозі. Це дало їм можливість непоміченими подолати перешкоди й визволити ватажка [23, 242 – 243]. Опис зазначених подій, посилення на місто Магдебург, де нібито знаходився у в'язниці полковник, а також стрімкий перехід до 1700 року подано в руслі безпосереднього наслідування літопису Грабянки. Розповідь про Палія закінчується інформацією про те, що Мазепа, не приймаючи „непоступливий дух Паліїв і страшний характер його”, домігся

заслання полковника. Також сказано, що козацький ватажок пробув у Сибіру 15 років і загинув під час Полтавської битви: „...забитий був, врешті, гарматним ядром” [23, 244]. Зауважимо, що обидва твердження не відповідають дійсності. Палія було заарештовано в липні 1704 р. Майже рік він провів у Батуринській в'язниці, влітку 1705 року його відправлено до Тобольська, а на початку 1709 року полковника було звільнено. Він брав участь у Полтавській битві, але не загинув, а помер 1710 року [15, 212].

Думка сучасних фахівців про те, що „з історичного погляду твір не цілком достовірний” [24, 124], у конкретному випадку видається слушною. Незважаючи на зазначені неточності, розповідь про діяльність фастівського полковника в „Історії русів” загалом подано історично об'єктивно. На думку С.Єфремова, „любов до рідного краю, автономизм, демократизм, зненависть до всякого поневолення – такі мав позитивні риси цей блискучий, палко і з захватом написаний памфлет” [11, 254].

М.Слабошпицький, визначаючи роль козацьких літописців у національній культурі, наголошує: „Літописці – посланці з далекого минулого у далеке майбутнє, зв'язківці між епохами... для них головним було те, аби все, чим жили їхні сучасники, зафіксувати в слові, перенести крізь провалля часу” [25, 224].

Отже, козацькі літописи Самовидця, Грабянки, Величка, „Історія русів” – визначне явище в історії української літератури. На думку М.Марченка, їхньою важливою особливістю є „загальна історична концепція”, що полягає у визнанні провідної ролі козацтва у визвольній боротьбі українського народу за національну та соціальну незалежність [26, 416]. Прагнучи до об'єктивного змалювання історичних подій (на чому автори наголошують у передмові до своїх праць), літописці органічно поєднали факти життя та художню правду, відтворивши широку панораму буття українців глибокої давнини, оспівали мужність найкращих синів України, серед яких гідне місце посів фастівський полковник Семен Палій. В образі цього національного героя, яскраво поданого в літописах, виявилися своєрідні риси українського антропоцентризму, позначеного спрямованістю видатних історичних та культурних діячів на етнічні, національні, державні пріоритети, а не на особисті інтереси.

Найближчим часом автор статті планує дослідити рецепцію постаті С.Палія західноєвропейськими письменниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Козацькі літописи // Зібрання праць: У 5 т. / Редкол.: М.К.Гудзій (голова) та ін., упоряд. та прим. О.О.Білявської та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – Т. 1. – С. 354–356.
2. Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 319 с.
3. Возняк М.С. Історія української літератури: У 2 кн.: Навч. вид. – 2-е вид. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 2. – 560 с.
4. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – 463 с.
5. Стецюк К.І. Літопис Самовидця – визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1964. – № 2. – С. 58–64.
6. Історія української літератури: У 8 т. / Редкол.: Є.П.Кирилюк (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 540 с.
7. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81–94.
8. Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
10. Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – поч. XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 105–119.
11. Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ–Ляйпціг, 1919. Фотопередрук у Мюнхені 1989. – Т. 1. – 449 с.
12. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол. І.О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М.П.Бажана, 1988. – Т. 1. – 536 с.
13. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во „Знання” України, 1992. – 192 с.

14. Шутый В.Е. Казачий предводитель // Вопросы истории. – 1972. – № 1. – С. 125 – 136.
15. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. Пер. з рос. – К.: Час, 1994. – 328 с.
16. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: МПП „Презент”, за участю ТОВ „Феміна”, 1994. – 480 с.
17. Семен Палій та Фастівщина в історії України: Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. – Київ–Фастів, 1997. – 73 с.
18. Соболев В.О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – Донецьк: МП „Отечество”, 1996. – 336 с.
19. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Шевчук В.О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 184 – 208.
20. Величко С.В. Літопис: У 2 т. / Пер. з книжної укр. мови, комент. В.О.Шевчука; відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
21. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
22. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І.О.Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: „Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 1990. – Т. 2. – 576 с.
23. Історія Русів / Пер. І.Драча; вступ. ст. В.Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
24. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / Редкол.: С.П.Денисюк, В.Г.Дончик, П.П.Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
25. Слабошпицький М.Ф. З голосу нашої Клію (Події і люди української історії). – К.: Фірма „Довіра”, 1993. – 255 с.
26. Марченко М.І. Українські літописи і хроніки XVII–XVIII ст. // Матеріали до вивчення історії української літератури: В 5 т. / Упоряд. О.І.Білецький, Ф.Я.Шолом. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. 1. – С. 404 – 416.

УДК 811.161.2:81'27

ЧИ НЕ ПЕРЕВЕДЕТЬСЯ КОЗАЦЬКИЙ РІД НА ЗАПОРІЖЖІ?

Зубець Н.О., к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу мовної ситуації та визначенню пріоритетів жителів Запоріжжя щодо напрямків мовної політики в регіоні.

Ключові слова: українство, духовне становлення нації, двомовність, національні меншини

Зубець Н.А. НЕ ПЕРЕВЕДЕТСЯ ЛИ КАЗАЦКИЙ РОД НА ЗАПОРОЖЬЕ? // Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена анализу языковой ситуации и определению приоритетов жителей Запорожья относительно направлений языковой политики в регионе.

Ключевые слова: украинство, духовное становление нации, двуязычие, национальные меньшинства.

Zubets N.O. COSSACK'S GENERATION WILL NEVER DISAPPEAR, WON'T IT ? / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is devoted to the analysis of linguistic situation and determination of priorities of habitants of Zaporizhzhya in relation to directions of linguistic policy in the region.

Key words: Ukrainian community, spiritual formation of nation, bilingual situation, ethnic minorities.

На початку 90-х років минулого століття наші видатні письменники Д.Павличко та І.Драч прогнозували, що через 10 років української незалежності при достойній економіці не буде мовної проблеми. Ми живемо в незалежній державі уже 18-ий рік, а проблема не зникла, вона виросла, набрала нових обрисів і виявів. Як пише Ліна Костенко, „... йдеться навіть не про вживання чи невживання української мови, а про зживання її зі світу”[1,6]. Безперечно, мова – це один із атрибутів держави, та іноді складається